

ڈاکٹر سعدیہ منور

لیکچرار شعبہ پنجابی

گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، لاہور

انگریز دور دے رومانی قصیاں وچ کالونی گیری / نوآبادیات

Abstract:

This research article covers the romantic stories of the colonial era as well as background of the colonial system especially in Punjab where the British wanted to establish a strong colonial (English) system depriving Punjabis of their rights. In this way, they uprooted and destroyed the whole system and weakened Punjabis by affecting religiously, culturally and economically.

قصہ کاری کیہ اے تے ایہدا مڈھ کدوں بجھا۔ ڈاکٹر اتم سنگھ بھائییا قصے بارے انج لکھدے نیں:

”قصہ کہانی، کتھا، وارتا وغیرہ ایسے شبد ہین جیہڑے سدھارن لوکاں وچ اتینت لوک پریہ ہین۔ ایہناں وچ کتھا، رس اک ایہہا سانجھتا ہے جس کارن ایہناں دے سنن سناون دی پرتھ پراچین کال توں تری آ رہی ہے۔ ایس دا آدھار اوہ کتھا کہانیاں ہین جیہڑیاں منکھ روپ وچ پرچلت رہیاں سن۔ بزرگ لوک رات ویلے اپنے بچیاں نوں سناوندے رہے ہین۔ اتے اوہناں دے ہنگھارے دی اڈیک کردے رہے ہین۔“ (۱)

یعنی قصہ گوئی دا عنصر مڈھ توں ای انسانی خمیر وچ رکھیا گیا اے۔ مطلب قصہ کاری اودوں ای وجود وچ آ گئی سی جدوں انسان نے ایس دنیا وچ بیر پایا۔ انسان نے استھ آکے اپنے آل دوالے نوں

دیکھیا تے اوہدے انسانی شعور وچ وادہا ہویا۔ اوہدے تجربے تے مشاہدے دون سوائے ہوئے تے اوہنے محسوس کیتا کہ اپنے احساساں نوں دو جیاں تیک وی پہنچایا جائے۔ ایس طرح اوہنے اپنے حال احوال تے واقعیات نوں دو جیاں تیک پہنچاون لئی قصہ تے کہانی دی مدد لئی۔ ویلا گزرن نال قصیاں تے کہانیاں دا فن ترقی کر دا چلا گیا تے ایس نے اک کچی پیڑی روایت دا روپ دھار لیا۔ پر پہلا قصہ کیہڑا سی تے اوہ کدوں لکھیا گیا؟ ایہہ گل پوری طرح واضح نہیں۔ کیوں جے تاریخ دانان نوں انسان تے انسانی تہذیب بارے مڈھلا علم ایہناں قصے کہانیاں راہیں ہی حاصل ہویا۔ حضرت آدم دے جنت وچوں نکلن تے زمین اتے آباد ہون نوں دانشور پہلا قصہ ای متحدے نیں۔ (2)

ڈاکٹر حفیظ احمد ”قصہ تے پنجابی قصہ“ وچ قصے دی ابتدا بارے انج گل کردے نیں:

”تاریخ دانان دے گوڑے مطابق وادی نیل، وادی دجلہ تے فرات، یونان، برصغیر، ہند تے چین دیاں تہذیبیاں بہت پرانیاں نیں ایہناں وچوں دجلہ تے فرات (سمیریاں تے بابلیاں) دی تہذیب نوں ساریاں تو پرانی قوم متھیا گیا اے۔ ایس دا مڈھ 5000 قبل مسیح توں بجھدا اے۔ ایس تہذیب نال جڑی سارگون دی داستان خود سارگون سناندا اے تے ایس نوں دنیا دی سب توں پہلی تحریری فن تخلیق تے منظوم داستان خیال کرنا چاہیدا اے۔ دوجی اجیہی داستان گلگامش دی کہانی اے۔ ایہہ وی وادی دجلہ تے فرات دے حاکم دی رزمیہ داستان اے جیہڑی 2000 ہزار سال قبل مسیح تو کچھ سال پہلاں لکھی گئی تے ایہہ تختیاں اتے پھیلی ہوئی اے۔ ایہدے تن ہزار شعر نیں تے ایہدے کھن دی تاریخ وی درج اے۔ مصر دے پرانے قصے سینوہ (Sinuha) مٹی کشتی دا ملاح (Shio Wrecked) منظوم قصے نیں۔ چین دی تہذیب۔۔۔۔۔ وی ودھیری پرانی اے۔ پر تحریری صورت وچ 600 قبل مسیح توں پہلاں دی کوئی تحریر موجود نہیں۔ ایس دور دے فلسفی کنفوشس نے جیہڑا مجموعہ ترتیب دتا اے اوہدے وچ شامل نظماں دا موضوع افسانوی اے۔“ (3)

ایس ویروے توں ایہہ کاڈھ کڈھنا اوکھا نہیں کہ دنیا وچ قصہ لکھن دا مڈھ زمانہ قدیم توں ای بجھ چکیا سی۔ ایہناں قصیاں دا سب توں اہم پہلو ایہہ وے کہ ایہناں وچ حیاتی دا کوئی نہ کوئی مقصد لکھا ہوندا یا کے مسئلے بارے گل کیتی گئی ہوندی اے۔

پنجابی زبان تے وسیب وچ ایہدی ریت بہت پرانی اے۔ پنجابی وچ لوک داستاناں قبل مسیح توں ای موجود نیں۔ جیہڑیاں سینہ بہ سینہ ایک پیڑی توں دوجی پیڑی نوں منتقل ہو جاندیاں نیں۔ پنجاب دے لوک قصیاں وچ ”راجہ رسالو“ نوں قدیم قصہ آکھیا جاند اے۔ (۴) پر باقاعدہ تاریخ جہدی لکھتی دس پیندی اے اوہ اٹھویں صدی عیسوی توں شروع ہوندا اے۔ ڈاکٹر اتم سنگھ بھائیڈا دے آکھن موجب:

”پنجابی قصہ کاو دی پرپرا (قصہ کاری دی روایت) وچ آون والیاں رچناواں (داستاناں) دا پرارنبھ (آغاز) اٹھویں صدی عیسوی توں منیا گیا ہے۔“ (۵)

پر اٹھویں صدی توں لے کے اکبر دے دور توں پہلے تاں لکھے گئے قصے کاراں مسعود سلیمان، جٹ مل لاہوری، کنگ سمرٹ دیاں لکھتاں زمانے دی دھور وچ گواچن پاروں اوس دور دی قصہ گوئی دی کوئی کچی تھتھی ریت ساڈے سامنے آؤندی۔ پر ایہہ گل تے طے ہے کہ قصہ کاری دے فن نوں اکبر دور وچ چنگی شروعات تے عروج ملیا۔ جیہڑا انگریزاں دے آؤن توں پہلاں اپنیاں سڑاں نوں چھو رہیا سی۔ ایہناں داستاناں وچ ہر موضوع نوں نظمایا گیا۔ ڈاکٹر شفیع عقیل دے آکھن موجب:

”اگر پنجابی زبان و ادب کا تاریخی طور پر جائزہ لیا جائے تو پتا چلتا ہے کہ اس کے ابتدائی ادب کی بنیاد ہی ان منظوم داستانوں پر رکھی گئی تھی جو کچھ تاریخی تھیں اور کچھ نیم تاریخی تھیں اور کچھ محض تصوراتی تھیں۔ یہ کہانیاں مذہبی بھی تھیں، رومانوی بھی تھیں اور بعض ایسی تھیں جو تاریخی واقعات یا مذہبی و تاریخی شخصیات کے بارے میں تھیں اور خاص و عام میں معروف تھیں۔“ (۶)

قصہ کاراں نے سکھی تے انگریز دور وچ وی ایہہ جان دار روایت برقرار رکھی۔ سگوں تاریخ دا مطالعہ کریاں پتہ لگدا اے کہ انگریزاں قبضہ کرن مگروں پنجاب وچ بالخصوص تے برعظیم وچ بالعموم

عیسائیت سے استعماری/ نوآبادیاتی نظام دے پر چار لئی قصہ گوئی دا ای سہارا لیا سی۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی ایس طرح لکھدے نیں:

”یہ سلسلہ انگلستان سے ولیم کیری سے شروع ہوا۔ انجیل، تورات، زبور کے تراجم پنجابی زبان میں شائع ہوئے۔ ولیم کیری نے برصغیر میں قیام اختیار کر لیا اور عیسائی مشنریوں کو عیسائی مذہب کی کتابوں کے پنجابی تراجم مہیا کیے۔ 1815ء میں بائبل کا ترجمہ ہوا۔ مرقس اور لوقا کے تراجم ہوئے پھر 1817ء میں موسیٰ کی پانچ کتابوں کے ترجمے لکھے گئے۔ 1819ء میں تاریخ کی کتابوں کے 1826ء میں صحائف انبیاء کی کتابوں کے پنجابی میں ترجمے کیے گئے۔ انگریز لوگوں کو تبلیغ کی خاطر پنجابی زبان سکھانے کے لیے گرائمر اور لغت پنجابی کی کتابیں بھی تیار ہوئیں۔ لوک ادب اور قصص نویسی کو بھی فروغ ملا۔ سرکاری تائید حاصل نہ تھی لہذا اس سلسلہ میں پنجابی ادبیات کو بہت ترقی حاصل ہوئی۔“ (7)

انگریزاں دے پنجاب اتے قبضے مگروں ایہہ تبلیغی سلسلہ اپنے عروج تے اڑ گیا۔ اوہناں دے ایس کارے دار دعمل ہونا لازمی سی۔ چنانچہ مسلماناں، ہندوواں تے سکھاں نے ایس دے توڑ لئی کم کرنا شروع کر دتا تاں مذہباں دے شاعراں نے ایس پاسے خصوصی توجہ دتی تے اپنے مذہبی تے قومی تشخص نوں بچاؤن لئی مذہبی تے شخصی قصیاں نوں فروغ دتا۔ ایس دور وچ بے انت مذہبی، قومی، شخصی تے رومانوی قصے لکھے گئے۔ ایہناں قصیاں دا مقصد لوکاں دے من وچ مذہب تے قوم لئی پکیائی پیدا کرنا سی۔ ایہدے نال نال انگریزاں دے غضب، لٹ مار، تسلط تے قبضے دے خلاف لوکاں نوں ابھارنا اوہناں نوں مایوسی توں بچا کے آزادی حاصل کرن لئی پریرناوی مقصد سی۔ پنجاب وچ بے انت شاعراں نے اپنی شاعری راہیں انگریزاں دی ایس نا انصافی، تسلط، لٹ مار، ظلم تے قبضے دے خلاف احتجاج کیتا۔ اوہناں وچ میاں محمد بخش، سید فضل شاہ، سائیں لہجو شاہ، میراں شاہ، مولوی نور الدین مسکین، مولوی غلام رسول عالم پوری، بوٹا گجراتی، غلام علی گھمان، پال سنگھ عارف، سائیں مولا شاہ، حاجی محمد صفوری، میاں نظام الدین، حکیم فضل الہی، سراج الدین قادری، اسماعیل قلندر، دائم اقبال دائم، نذیر احمد منظور بٹ اور عبد المجید کریام والا تے ہور بہت سارے شاعر شامل نیں۔

ایہناں شاعراں نے لوکاکی دے دل وچ دیس پیار تے دھرم پیار دے نال نال انگریزاں دی مکاری، چالاکي تے کالونی گیری (نوآبادیاتی نظام) دے پارلئی اختیار کردہ حیلایاں تے وسیلایاں نوں وی لوکاکی دے سامنے کھول کے بیانیاں تاں جے عوام ایس غلامی توں چھکارا پاؤن لئی متحد ہو کے آہر کر سکے۔ ایس مکالے وچ ایس انگریز راج سے لکھے گئے قصیاں دی شاعری راہیں اوس ویلے دی سماجی، سیاسی، تہذیبی، معاشرتی، مذہبی، فنی تے فکری صورت حال دا جائزہ لواں گے۔

انگریز دور وچ زندگی دا ہر شعبہ (بھاویں اوہ مذہبی سی یا تعلیمی سماجی سی یا معاشی و معاشرتی) زوال، ٹٹ بھج تے تبدیلی دا شکار سی۔ ایہناں حالاں وچ شاعر رمزراں راہیں شعری گلاں کر کے عوام نوں اک مٹھ تے مایوسی توں بچاؤن دا جتن کر رہے سن اوہناں دا انداز ناصحانہ تے خطیبانہ سی۔ جیویں میاں محمد بخش ہوویں فرماندے نیں:

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حسن دا

سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا

سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امن دا

مالی حکم نہ دے محمد کیوں اج سیر کرن دا (8)

انگریز دور وچ لوکاکی دی ہمت ٹٹ چکی سی۔ ایس مایوس لوکاکی نوں زوال دی پیڑاں وچوں کدھن لئی میاں محمد بخش مزید فرماندے نیں:

حسن مہمان نہیں گھر باری کیہ اسدا فرمانا

راتیں لتھا آن ستوئی فجری کوچ بلانا

لوئی لوئی بھر لے کرے جے تڈھ بھانڈا بھرنا

شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا (9)

انگریز دور وچ حالات ایس قدر بدل گئے سن کہ عوام وچاری بے وس تے مایوس ہو گئے سی۔ انگریزاں نے پنجابی وادی واناں تے کیریاں نال مالیہ دے نظام، لینڈ ایکٹ بل تے آبیانے دا نفاذ تے کالونائزیشن راہیں بہت مندا ورتارا کیتا۔ پنجاب دے گھروہن اپنی زمین کھسن دی وجہ توں بہت پریشان تے مایوس سن۔ اوہناں دی ہمت جوڑن لئی چراغ دین جونیکے دے شعر ویکھو۔ ایہناں شعراں راہیں ایک تے نویں پنجابی شعری ریت پرانی کلاسیکی شعری ریت نال جزن دا چارہ وی کرے گی تے

لفظالی تے انداز پاروں نقالی وی لگے گی۔

سدا نہ باغیں بلبل بولے سدا نہ باغ بہاراں

سدا نہ رہندی چھیل جوانی سدا نہ رہندی مجلس یاراں

سدا نہ رہندی بے روزگاری سدا نہ کرنیاں کاراں

سدا نہ آوے جت کسے نوں سدا نہ آون ہاراں (10)

ویہویں صدی دی مڈھلی چوتھائی دے شاعر سعید گوجرنوں وی اپنی لوکاکی دی بد حالی نے بہت پریشان کیتا سی اوہنے لوکاکی دا اس طرح حوصلہ ودھایا کہ ایس چوتھ وچ لوکاکی ولوں آزادی دی منگ ودھ گئی:

مال امانت حسن جوانی اس دا مان نہ کریئے

ساری عمر نہ نال نباہورا کھی کر کر مریئے

سدا نہ دولت حسن جوانی سدا نہ اوس دی یاری

سدا نہ جت پیاری آون سدا نہ بازی ہاری

سدا نہ جو بن تازہ رہنا سدا نہ بن بن بہنا

سدا نہ دوست سدا نہ دشمن ہر اک پینڈے پینا (11)

میاں محمد بوٹا گجراتی ہوراں ایسے گل نوں انج بیانیا اے:

دنیا خام مقام سراپتن کوئی شب دی جاگ گزران میاں

کئی ہو گئے کنیاں ہو جاناں ایہو چال جہان دی جان میاں

اج خبر نہ اوہناں دی قبر کیہڑی جیہڑے کدی آپے سلطان

گئے اڈ جہان توں وانگ وا دے دے کوئی نہ پتہ نشان میاں (12)

ایہناں شعراں راہیں شاعراں غلام پنجابی عوام وچ صرف ہمت تے حوصلہ ای پیدا نہیں کیتا سگوں پنجابی عوام نوں سمجھایا گیا اے کہ ایہہ غلامی تے استحصال دی کالی رات اک دن مک جائے گی تے آزادی دی سویر ضرور ہووے گی۔ سگوں دوجے بنے ظلم تے لٹ مار کردے قابض حکمران نوں وی اوہدے ظلم توں روکیا گیا اے کہ جتھے دوجے بادشاہ (غزنوی، غوری، لودھی تے مغل) تے عام لوکاکی ہمیش لئی دنیا وچ نہیں رہے ایس طرح ہی انگریز وی ہمیش لئی پنجاب تے ہندوستان دے حکمران نہیں

رہن گے اوہناں نوں اک نہ اک دن ایس ملک تے دنیا توں جانا ای پوے گا۔

شاعراں نے ایہناں رومانوی قصیاں وچ نائیک (ہیرو) تے نائیکہ (ہیروئن) دے پیار نوں دھرتی پیار، منکھ دی آزادی نوں دیس دی آزادی دی رمز متھیا اے۔ جدوں کہ اوہناں دے پیار وچ آون والیاں رکاوٹاں نوں کالونی گیر حکمراناں دے نظام دی لٹ مار تے استحصال نوں قرار دے رہے نیں۔ اوہ اپنے من کھپوئیں اسلوب راہیں عوام دا حوصلہ ودھان دے نال نال انگریزاں نوں ظلم توں باز وی کر رہے نیں۔

شاعراں نے ایہناں قصیاں وچ عشقیہ کہانیاں بیان کرن دے نال نال تشبیہاں، استعاریاں تے تلمیحاں راہیں اوس ویلے دے سیاسی تے عصری حالات وی دے نیں۔ کیوں جے کتاباں دی رجسٹریشن دا قانون ایکٹ (Act xxv of the Governor General of India in Council) منظور ہون پاروں ہن شاعراں لئی بلے شاہ تے وارث شاہ ورگا بے باک انداز تے بے باک لہجہ اپنانا اوہناں دے وس وچ نہیں سی رہیا۔ پر فیرو کالونی گیر حکمراناں دا اپنیاں کالونیاں اتے ظلم تے استحصال ویکھدیاں ہویاں پیر فضل شاہ ہوراں بڑا ترکھاتے سدھاساںواں اکھ دتا اے۔

ظ ظلم تیرا مشرق غرب تا کر لے کے چین تھیں تا ملک روم پیارے
حاکم ملک دے کل ملوک ہوئے تیرے حکم دے زیر محکوم پیارے
بدل اول کریں ظلم ظالم عالم سارا تیرے ہتھوں مظلوم پیارے
فضل شاہ اج تخت تے کل تختہ شاید آپ نوں نہیں معلوم پیارے (13)

انج ای میاں شیر محمد ہوراں نے وی قابض حکمراناں دی لٹ مار نوں کھول کے بیانیا اے۔

جدوں کعبیوں کفر نمود ہويا دسیں ہور کتھوں مسلمان ہووے
جدوں بادشاہ ملک نوں کھان لگا پھر آپ ویران جہان ہووے
جدوں گائے توں ہوئے بے ادب پنڈت ہندوواں دے نہ دین ایمان ہووے
بھائی آپ یوسف تائیں دین دھکے اوتھے ہور کیہڑا نگہبان ہووے (14)

کتاباں دی رجسٹریشن دا قانون پاس کرن گروں قابض حکمران اوہ ہی ادب چھاپ رہے ہن جیہڑا اوہناں دے حکومتی تسلسل وچ رکاوٹ نہ بنے تے عوام وچ جذبہ حریت پیدا نہ کرے۔ پر شاعر اج حساس فرد ہوندا اے اوہ اپنی دھرتی ماں دی غلامی تے لوکاں دی بد حالی تے بے بسی اتے ہمیش رت

وہاں اے تے لوکاں دی آنکھ تے بہادری جگاؤن دا آہر کردا رہندا اے۔ شاعراں نے بڑے چنگے ڈھنگ نال اوس ویلے دے سیاسی حالات، مطلب پرستی، سوکھے ویلے کم آنا تے اوکھے ویلے اکھاں پھیر لینا تے اپنے مفادنوں پورا کرن لئی ہر قسم دی مکاری توں کم لینا ایہو جے جذبیاں تے اخلاقی برائیاں نوں چنگے انداز نال نظمایا اے۔ جیویں میاں محمد بخش دا کلام ویکھو:-

سو سو ساتھی سکھ دا اک نہیں وچ غم
جاں سر بن مصیبتاں کوئی نہ آوے کم
سکھو ودائع ہو گئے مرزے دا تک کے کم
پر عزت بیگ محمد ایلے آہے دم
دھرتی اتے سٹھیا بھار سرے توں لاہ
پھڑیا نال یقین دے عٹھے والا راہ (15)

”سب ساتھی جھڈ گئے“ توں مراد وزیر غدار ہو کے انگریزاں نال مل گئے "مرزے دا کم یعنی بادشاہ دی بادشاہت تے عوام دی آزادی نوں نہ بچا سکے۔ اخیر عوام تے بادشاہ نوں آپو ہی ہمت تے ادھم کرنا پیا۔ دھرتی نال محبت دے اظہار تے غلامی توں بچاؤن لئی 1857ء وچ عوام نال مل کے غدر کیتا پر ناکام ہو گئے۔

جدوں کہ حکیم راز وی سرمست حکمراناں تے اوہناں وکے وزیراں بارے لکھدے نیں۔ اوہناں اپنیاں شعراں وچ انگریز دیاں چالاکیاں دا ذکر کرن دے نال نال پنجابی عوام دی فوج وچ جبری بھرتی نوں وی بیانیا اے۔ انگریز برعظیم تے حکومت کرن دی اک دلیل ایہہ دیندے نیں کہ ہندوستانیوں نوں حکومتی فن دا طریقہ نہیں اتھے ہمیش باہروں آئے خاندان غزنی، غوری، لودھی تے مغل وغیرہ حکومت کردے رہے اوہناں دا اتھے حکومت کرنا اوہ سلسلے دی اک کڑی اے۔

پر ایہناں شعراں راہیں صاف دس رہیا اے کہ پہلے دور دے حکمراناں نے برعظیم وچ آکے اوہدے ذرائع وسائل دی لٹ مارتے استحصال نہیں سی کیتا سگوں اوہ اپنے پرانے وطن توں ناتا توڑ کے ہندوستان آباد ہو گئے سن تے ایہدی دولت ایہدی ترقی تے خوشحالی لئی ای ورتدے سن۔ جدوں کہ انگریزاں دی خیر خواہی دا انداز ہی "انوکھا تے نرالا" سی۔

پنجابی شاعر پنجابیاں دی معصوم صفت تے نفسیات دا چنگی طرح جانوسی۔ پنجابی پردیسی تے

باہروں آون والے کاسے نوں جی آیاں نوں آکھ کے اوہد بہت احساس کردے سن۔ اوہ بدلیسی نال اجیہا ورتا کر دے کہ اوہنوں اپنے بدلیس رہن دا احساس ای نہ ہوئدا۔ اوہناں دی ایس چنگی خصلت تے بدلیساں اتے اعتماد کرن پاروں ای اتھے بیوپاری بن کے آئے انگریز اوہناں دے حکمران بن گئے۔ انگریزاں مکاری تے فریب نال اوہناں کولوں اوہناں دی حکومت کھوہ کے اوہناں نوں علمی، ثقافتی، معاشی، معاشرتی، مالی، سماجی، ادبی، مذہبی، قومی تے لسانی ہر حوالے نال پچھانہ پچھاڑن وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔

کالونی گیری دے دور وچ لکھے جاون والے عشقیہ قصیاں دا مقصد صرف لوکاکی نوں صرف پیار محبت تے عشق دیاں باتاں دنا ای نہیں سی سگوں فرقہ واریت تے نا انصافی دے نقصان توں جانو کرانا تے پنجابی عوام دی آنکھ جگانا وی سی۔ جے ایس عسری تے سیاسی شعور دے حوالے نال دیکھیے تے لوکاکی نوں قابض دور دیاں تقاضیاں اوہدیاں مشکلاں، گنجھلاں بارے سمجھا کے فیر اوہناں توں چھٹکارا پاؤن دے طریقیاں بارے جانکاری دتی اے۔ حکمراناں دی چتر چالاکیاں دا مقابلہ کرن لئی جدید تعلیم سکھن تے زور دتا۔ شاعراں نویں اشرافیہ تے نواباں نوں جن تے دشمن وچ متا کر تے انگریزاں توں دور رہن دا مشورہ دتا۔ ایہدے نال نال لوکاکی نوں اپنیاں کمزوریاں تے خامیاں لبھن تے ختم کرن ول وی پریریا۔ اوہناں موجب سار قصور اپنے دشمن دا نہیں کڈھنا چاہیدا جدوں گھر دے بوہے کھول کے، بھانڈے کھلار کے گھر والے بے خبر ہو کے سوں جان تے اوٹھے ادوں چور، ڈاکو، لٹیرے تے کتے ای آ کے مونہہ مارن گے۔

بر عظیم تے پنجاب دی ماضی قریب دی صورت حال نوں کھ رکھدیاں ہویاں شاعر واضح لفظاں وچ کہہ رہیا اے کہ نا اتفاقی تے فرقہ واریت، نسلی تے قومی تضاد پاروں ای ہر قوم قابض ہوئی پرہن (عیسائیت دی ودھدی ہوئی تبلیغ پاروں) ایہہ نہ ہووے کہ انگریز تھاڈا ایمان وی کھوہ لین:

جیویں شاعر آکھدا اے (نا اتفاقی تے فرقہ واریت بارے)

کدڑی ہند تے مغل ہوئے قابض کدڑی کھوہ کے لہنوں پٹھان لے گئے

صلح رہی نہ دیس وچ واسیاں دی فرنگی تائیوں ہندوستان لے گئے

تینوں خبر ہوئی جٹا اوس ویلے تیر کھو کے جدوں ایمان لے گئے

دھڑ زمین تے تیر بے جان پیارو کڈھ کے ول اسمان لے گئے (19)

اوس دور دی نویں اشرافیہ اپنیاں غرضاں تے مایا دے لوبھ دی پجاری سی شاعر نویں نواباں تے

اشرافِ دی انگریز نوازی بارے انج لکھدے نیں۔

استھے حلال حرام دی ونڈ کوئی نہیں بیڑہ غرق جائے وڈیاں گھرانیاں دا

استھے پوچدے لوک بے ڈنگراں نوں ہر کوئی (تالبع) چٹھے کہانیاں دا

استھے اگ نو سب بھگوان آکھن ڈیرہ وکھرا بے مہانیاں دا

ایسی وستی قلندر اصول کوئی نہیں جیویں دکھ کسے ویرانیاں دا (17)

شاعر وڈے گھراں دی حکومت نواز پالیسی تے عام لوکاں دی دے ان پڑھ ہون پاروں پریشان
سن (کیوں بے دوویں طبقے خود غرضی تے مایا دے لو بھ وچ انھے ہو رہے سن) اوہناں موجب عام
لوکاں دیاں ساریاں مشکلاں تے اوکڑاں داخل جدید علوم سکھن وچ اے پر نوں پود نوں علم تے تعلیم
دے غلط اثرات لے رہی سی اوہ جدیدیت ول مائل ہو رہی سی تے اپنی مشرقیت دی خاصیت نوں
بھلدی جارہی سی۔ اولاد اپنے ماں پیاں ت وڈیریاں نوں جاہل، توہم پرست تے قدامت پرست آکھ
کے اوہناں دی لوک سیانف نوں نند رہی سی۔ ایس طرح قابض حکمران ساڈے گھر وکی نظام نوں وی سن
لا دتی سی۔ نوں پود وچ بد اخلاقی تے بے لحاظی و دھدی جارہی سی۔ اوہ اپنے دھرم توں وی بیگانے ہو
رہے سن۔ ایس تبدیلی توں مسلماناں توں اڈ ہندو تے سکھ شاعراں نے وی محسوس کیتا۔ تے ایہناں
عشقیہ قصیاں راہیں اپنی اپنی قوم دے سدھار لئی وی لکھنا شروع کردتا (استھے اک ہو رگل وی غور دے
قابل اے کہ شاعر بوہتا مثنوی دی طرز تے لکھ رہے سن تے کوئی وی گل کئی کئی مصریاں وچ بیان
کروے سن) جیویں:

منڈے کل جگی دیکھ کے رون آوے گلاں پٹھیاں جگ نے چائیاں نے

چلے کوئی نہ دھرم تے کرم اتے ربا تیریاں بے پرواہیاں نے

گالاں کڈھدے ماں تے بھین تائیں لوکاں انگلاں منہ وچ پائیاں نے

کیہڑا من دا پاپ دی گل تائیں کھوٹیاں واہڑیاں ہتھ پھڑائیاں نے

جیہناں پالیا نال مصیبتاں دے نت ماپیاں نال لڑائیاں نے

ایسے مورکھاں دامزہ لوک ویکھن وچ جگ دے ہون ہنسائیاں نے (18)

ایس طرح ویکھیا جاوے تے روشن خیالی تے جدیدیت دے ناں تے انگریز نے ساڈی نوں

نسل نوں وگاڑن دی کوئی کسر نہیں سی چھڈی۔ ایس طرح اوہ ساڈی جوان نسل نوں سیکولرازم، جدیدیت

تے روشن خیالی دے ہڑھ وچ ڈوب کے ہمیش لئی قبضہ رکھن دی تیاری کر رہی سی۔

جدوں کہ کالونی گیری دے دور وچ حساس پنجابی شاعر تے قوم (ہندو، سکھ، مسلماناں) دا مندا حال ویکھ کے اندرواندی کڑھ کے شعراں وچ رمزاں راہیں اوہناں نوں حالات سمجھن لئی اگیر رہے سن۔ کالونی گیر حکمران دنوں دن مضبوط تے کامیاب ہو رہی سی۔ تے اوہدی "پھٹ پاؤ پالیسی" پاروں برعظیم تے خصوصی طور تے مذہبی تے قومی شدت پسندی تے فرقہ واریت ودھن دے نال نال تے قومیاں ہن اپنی وکھری وکھری شناخت قائم کرن اتے زور دے رہیاں سن۔ پہلاں پہل شاعراں نے اپنی شاعری راہیں تہاں قومیاں نوں متحد رکھن دا آہر کیتا پر ناکام ہو گئے۔ سگوں وکھری شناخت دی منگ عوام ولوں اپنی ودھ گئی سی کہ ہن شاعراں نے وی قصیاں وچ شاعری راہیں وکھری شناخت تے قومی ونڈ دے مطالبے دا اظہار کرنا شروع کر دتا سی۔ جیویں:

چاہوں سکھ پنجاب انگریز یورپ ہندی چاہوں دے نے ہندوستان تائیں

ہندو وید تے سکھ گرنتھ تائیں چاہوں مسلمان اتے قرآن تائیں (19)

قابض حکمران تعلیمی تے لسانی تبدیلیاں کر کے اپنے مقصد وچ کامیاب ہو گیا سی۔ ہن تے قومیاں دی لوکائی بہت شدت نال اپنی وکھری شناخت دی منگ کرن لگ پئی۔ تعلیمی نظام تے تعلیمی اداریاں وچ مذہبی شدت پسندی ہون پاروں ہن لوکائی دا اپنی زبان بارے نکتہ نظر وی بدل گیا سی۔

انگریزاں نے پنجاب دا سانجھا وسیب، تعلیم انسان تے انسانیت اتے منکھ پیار نوں مذہبی شدت پسندی، مذہبی تعصب تے منافرت وچ ونڈ کے رکھ دتا۔ جدوں کہ زبان دی تن لپیاں وچ ونڈ مگروں ہر قوم اپنے مخصوص رسم الخط نوں ہی اپنان تے لگی رہی۔ جس پاروں سانجھا عظیم ادبی سرمایہ ماضی دے پرچھاویاں وچ گواچن لگ پیا۔ جس پاروں پنجابی تے پنجابیاں دی سانجھی شناخت وی گواچن لگ پئی۔ انگریز ایہو ای تے چاہندے سن تے اوہدی حمایتی اوہد ایہہ کم چنگے انداز نال کر رہے سن۔ (ایہہ ورتارا پاکستان بن توں مگروں اج تیک جاری اے تے پنجابیاں نوں منکن دے باوجود اوہناں دی وکھری لسانی شناخت دا حق نہیں دتا گیا۔)

ہن لوڈ ایس گل دی اے کہ انگریزی دور وچ پیدا ہون والی ایس مذہبی تے لسانی شدت پسندی، مذہبی منافرت، فرقہ واریت، تعصب، گھٹن تے گھٹن دی فضائوں ادب تے سماج وچوں ختم کیتا جائے تے ایس لسانی تعصب تے ونڈ نوں ختم کر کے پنجابی نوں اوہد حق دتا جائے تاں جے پنجابی دی

اپنی وکھری لسانی تے ادبی شناخت قائم کر سکن تے اپنے گواچے ہوئے سانجھے ادبی سرمائے دی مڑتوں دیکھ بھال کر سکن۔ ایہہ وکھری پنجابی شناخت تے ادبی سرمایہ آؤن والے پنجابیاں لئی قدر وند تے یاد گار رہوے گا۔

بقول سید فضل شاہ:

بولی پنجابی جانے پنجابی ہو ر کوئی جانے کوئی اعرابی
یاد گار یاراں لئی چھڈ چلے چھڈ اضطرابی پاؤں شادابی (20)
مکدی گل ایہہ وے کہ انگریز دور وچ پیدا کیتی گئی مذہبی، سیاسی، سماجی، علمی، ادبی تے لسانی ونڈ
پاروں پنجابی ادب تے پنجابیاں نوں جو ناقابل تلافی نقصان عظیم اڑیا اوہدا ازالہ کرن لئی وی خود پنجابی
تے پنجابیاں نوں آپ ای اٹھنا پوے گا۔ تے ایہہ وے لئی سب توں پہلاں پنجابی فرد نوں کلاسیکی شعری
ریت تے کلاسیکی شاعراں منکھ پیار تے انسان، کائنات تے خدا دے تعلق دے بنیادی نکتے نوں سمجھنا
ہووے گا کیوں جے ایہہ ہی سانجھی پنجابی شعری تے ادبی ریت داست تے مرکزی نکتہ اے۔ تے جے
پنجابیاں ایس مرکزی نکتے تے ست نوں سمجھ کے مڑ پنجابی شعری ریت نوں سماج وچ لاگو کر لیا اودوں
اوہ ناصرف اپنا گواچا ہو یا سانجھا پنجابی ادبی سرمایہ تے ورثہ لہ لین گے سگوں اوہناں نوں اپنی ماضی وچ
گواچی ہوئی عظمت تے شان رفتہ وی لہ جائے گی۔ اپنی پنجابی شناخت تے سانجھا ادبی سرمایہ لہن
مگروں اوہناں دا حال تے مستقبل وی ادبی تے سماجی طور عظمت تے کامیابی دا نشان بن جائے گا۔

حوالہ جات

- 1- اتم سنگھ بھائیٹا، ڈاکٹر، قصہ کاو تے ہیر دمودر، (پٹیالہ: پوتر مانک پربکاشن، 1982ء)، 1۔
- 2- شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار، فکر تے فن، (لاہور: میری لائبریری 1986ء)، 155۔
- 3- حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء)، 12-13۔
- 4- آر۔ سی۔ ٹیپل، مرتب، حکایات پنجاب (اول) مترجم: میاں عبدالرشید، (لاہور: مجلس ترقی اردو، 1990ء)، 7۔

- 5- اتم سنگھ بھائی، ڈاکٹر، امیر حمزہ (مولوی غلام رسول عالمپوری) (پٹیا: پوٹر پرنٹنگ پریکاشن، 1982ء)، 44۔
- 6- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان 1997ء)، 341۔
- 7- احمد حسین قلعداری، ڈاکٹر، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1975ء)، 74۔
- 8- محمد بخش، میاں، سیف الملوك بدیع الجمال، (لاہور: عمر بک سنٹر، س۔ ن)، 248۔
- 9- محمد بخش، میاں، سیف الملوك بدیع الجمال، 249۔
- 10- چراغ دین جونیکے، میاں، قصہ ہیر رانجھا، (لاہور: ملک بشیر احمد تاجر کتب، س۔ ن)، 2۔
- 11- محمد سعید، میاں، احسن القصص المعروف یادگار سعید، (امر تتر: وزیر ہند پرنٹنگ پریس، س۔ ن)، 81۔
- 12- محمد بوٹا، میاں، مرزا صاحبان، (لاہور: ملک بشیر احمد تاجر کتب، س۔ ن)، 135۔
- 13- فضل شاہ، سید، پنج گنج فضل شاہ، (لاہور: مطبوعہ کریک پریس، س۔ ن)، 5۔
- 14- شیر محمد، میاں، مرزا صاحبان، (امر تتر: وزیر ہند پرنٹنگ پریس، س۔ ن)، 24-25۔
- 15- محمد بخش، میاں، سوہنی مہینوال، (جہلم: ملک نور محمد اینڈ سنز، س۔ ن)، 34۔
- 16- اسماعیل، قلندر، بلخ دے سوداگر (سوہنی مہینوال)، (لاہور: مکتبہ اسماعیل قلندر، 1997ء)، 35۔
- 17- اسماعیل، قلندر، بلخ دے سوداگر (سوہنی مہینوال)، 68۔
- 18- گیان چند دھول، قصہ روپ بسنت، (لاہور: انقلاب سٹیم پریس، س۔ ن)، 7۔
- 19- گیان چند دھول، قصہ روپ بسنت، 15۔
- 20- فضل شاہ، سید، لیلیٰ مجنوں، (لاہور: انقلاب سٹیم پریس، س۔ ن)، 128۔

